

Galicia: poboación e territorio

Causas e custos da dispersión

ALBINO PRADA BLANCO

A mestura de funcións é o que caracteriza a cidade tradicional¹ “o contacto, a regulación, o intercambio e a comunicación entre persoas, actividades e institucións diferentes, que, como é sabido, constitúe a esencia da cidade”. Daquela as notas da configuración do urbano fronte ao rural serían: compacta, densa, cunha certa continuidade formal, multifuncional e diversa, á medida do transporte público e cun alto capital social.

Xa neste punto argumental poderíamos ter un testemuño da nosa cativa trama urbana a día de hoxe, pois se como índice de capital social tomamos a recadación² de certos espectáculos (cine, artes escénicas) Galicia está no 3,9 por cento do total español nuns, no 1,4 noutros, fronte a unha poboación sobre o total español do 6,2 por cento.

Acompañando a este cativo desenvolvemento entre nós do modelo urbano-compacto tiñamos, no pasado moito máis, unha distribución do hábitat no rural tradicional que³ “organizaba o espazo do arredor como un mosaico de campos de cultivo, sebes, marxes, pastos, fragmentos de bosques, seguindo unha organización do campo máis ou menos vencellada ás concas de recepción”. Organización labrega e mariñeira que en Galicia adoptara diferentes solucións nunha etapa de moita menor concentración da poboación no litoral.

Presentamos un mapa que resume esta situación a mediados do século XX (Bohúer 2001). Pódese considerar que foi elaborado no derradeiro momento en que o sistema agrario tradicional galego estaba plenamente activo, aínda que funcionalmente dependese en boa medida dos contados espazos cidadáns e vilegos do país (A Coruña, Ferrol, Lugo, Compostela, Pontevedra, etc.). Pois ben, segundo o xeógrafo francés, moi esquematicamente resumidos, teríamos tres grandes estruturas das células de poboamento:

1. As aldeas e vilas de *estrutura compacta*, localidades de barriadas ou aldeas reunidas arredor da igrexa parroquial: ocupaban a maior parte da superficie do país dende a montaña ata a Costa da Morte.
2. As aldeas elementais de orde frouxa e aldeas de *núcleos múltiples*: rodeamos en azul a súa zona de distribución na Galicia setentrional dende o litoral de Lugo ata o inicio da Costa da Morte.
3. As *aldeas nebulosas*, de estrutura despregada, en regueiro ou globulosas non compactas: neste caso a delimitación en amarelo sitúanos no conxunto das Rías Baixas e da súa prolongación e influencia cara ao interior.

O lector intuirá doadamente que a concentración da poboación e da actividade económica non agraria nas dúas zonas coloreadas atopará, sen solución de transición nin planos de ordenamento, un substrato tradicional (núcleos múltiples nun caso, aldeas nebulosas —moito máis— noutro) que si tiñan a súa funcionalidade no complexo agrario, van ser replicadas *ad infinitum* nunha particular metástase do poboamento disperso polas causas que máis adiante revisaremos como locomotoras da dispersión urbana. Dispersión que, como veremos, está vencellada de xeito decisivo á irrupción xeneralizada do automóbil privado; non debéra estrañar que xa nun libro⁴ editado en 1915 nos Estados Unidos se comezase a falar do que dende entón se coñeceu como modelo do *urban sprawl*, do urbano disperso.

Pasenñamente, vai ser a partir dos anos 60 do século XX a lóxica non agraria e urbana a que se apropie —sen o control que impuñan as necesidades do complexo agrario tradicional— do sistema nebuloso e dos núcleos múltiples para derivar en edificación indiscriminada; onde

Albino Prada Blanco **Profesor de Economía Aplicada da Universidade de Vigo.** Premio da Crítica de ensaio e pensamento en 1979, na actualidade é membro do Consello Galego de Estatística e vogal no Consello da Cultura Galega. Autor, entre outros traballos, de *Economía de Galicia: situación actual y perspectivas* (2004), e coeditor de *Chaves da economía pública galega* (2006).

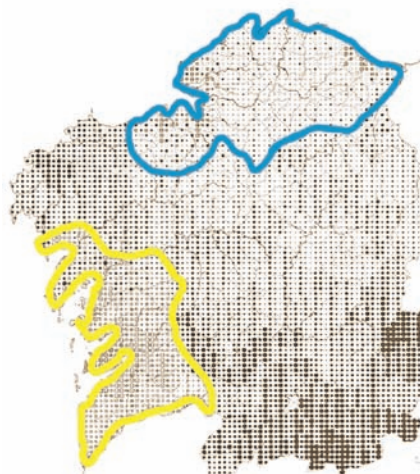
todas as leiras e montes se metamorfosean en parcelas urbanizables.

Por iso noutro mapa recollemos tentativamente a faciana que presenta na actualidade este proceso. Medímolo pola porcentaxe de poboación —diseminada— que reside no municipio en agrupamentos que non chegan ás dez vivendas ou veciños. Dúas notas previas: nas sete cidades (e en vilas de gran tamaño poboacional e pequena superficie) este indicador non é relevante nin preciso, a segunda nota vai ser que deixamos fóra a dispersión de primeiro nivel que supón que Galicia conte coa metade dos núcleos-entidades de poboación (con máis de dez veciños) que recolle o INE nos Censos de Poboación de España. Volveremos sobre isto.

Téñase en conta que a media galega deste indicador (16 por cento) supera máis do triplo a media española (4 por cento) polo que o mapa viría sinalizar a especial intensidade dun fenómeno que é xeneralizado entre nós, mais con matices. Temos en primeiro lugar a dispersión máis difusa, a das aldeas nebulosas, de estrutura despregada e non compacta, que abrangue o conxunto das Rías Baixas coa súa prolongación e influencia cara ao interior, nomeadamente de Lugo. Observe o lector no mapa como corenta anos máis tarde, esa parte do país intensificou a súa caracterización de poboación diseminada. Se especificamos nun gráfico un caso extremo deste grupo, como o de Abadín, a súa situación é tal que dos seus 3.326 habitantes tiña o 87,6 por cento cun diseminado extremo en 179 entidades de menos de 10 vivendas; o resto vivía en 6 pequenos núcleos (un de máis de cen residentes; dous entre cincuenta e cen; tres de menos de cincuenta e máis de dez).

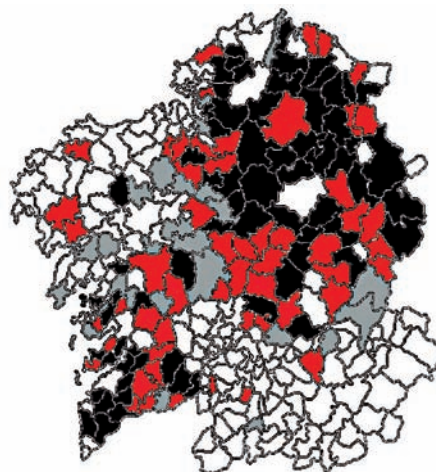
O segundo tipo de hábitat en intensidade de ocupación difusa é o das aldeas elementais de orde débil ou de núcleos múltiples. Ocupaba este segundo tipo, hai corenta anos, toda a Galicia setentrional dende o litoral de Lugo ata o comezo da Costa da Morte. Podemos observar no mapa

Distribución do hábitat, tamaño e estrutura das células de poboamento

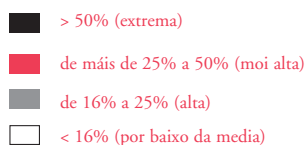

Fonte: Bohuier (2001)

Mapa de poboación espallada (2003)

Fonte: Elaboración propia sobre datos de www.anuariosoc.lacaixa

¹ Muñiz et al. 2006: 5; Rueda 2002: 3, 9; Innerarity 2006: 108; Estévez 2007.

² Datos de CES 2006.

³ Rueda 2002: 21

⁴ Da autoría de Patrick Geddes, *Cities in Evolution*, referencia que tomo de Vergara e De las Rivas (2004: 195), tal explosión do disperso fai que Innerarity (2006: 105) sosteña que o proxecto norteamericano “ten dende os seus comezos trazos antiurbanos”; o citado autor (pp. 110-114) realiza unha crítica do tal modelo de “urban sprawl”.

como tamén se axusta á situación do que hoxe está máis intensamente diseminado, que se espallou cara ao sur —todo Lugo— e mesmo conectou coa área de aldeas nebulosas a través de Silleda, no nordeste de Pontevedra.

Soamente escapan a eses dous xeitos de intensa dispersión o que Bohuier chamaba aldeas ou pobos de natureza compacta, con barriadas ou aldeas agrupadas a carón da igrexa parroquial. Nos anos 1960 ocupaban a maior parte da superficie do país dende a montaña ata a Costa da Morte. Pero corenta anos máis tarde a súa presenza diminuíu, recludéndose en dúas zonas: a Costa da Morte e boa parte de Ourense. Dúas áreas, sintomaticamente, afectadas por graves problemas de envellecemento, falta de reemprego xeracional e regresión demográfica.

A conclusión provisoria vai ser que durante os últimos corenta anos as áreas demograficamente máis dinámicas de Galicia replicaron e potenciaron ata niveis extremos o hábitat nebuloso e máis fragmentado; e deron as costas ao outro modelo, o de localidades de estrutura máis compacta ou con núcleos múltiples. E se hai corenta anos aqueles tres modelos coexistían e adaptábanse a unha estrutura da vida —e da mobilidade— dunha Galicia rural e agraria, a día de hoxe a metástase do disperso non obedecerá a esa lóxica. Todo o contrario, van ser o automóbil e mais a particular tendencia do mercado inmobiliario dous dos seus determinantes decisivos. O que —con modernas infraestruturas de acceso por estrada— converterá a todos os municipios das Rías Baixas e da Mariña luguesa en territorios de máximo descontrol potencial da dispersión.

Para relativizar aínda máis o tentativo do mapa do diseminado que vimos de comentar, paga a pena descender ao nivel parroquial no caso dun concello urbano como Vigo. Segundo a base de datos de La Caixa, se a media para Galicia era do 16 por cento, Vigo, cun 0,2 por cento, tería un moi baixo poboamento diseminado (por iso no mapa de poboación diseminada estaba en branco). Agora ben, verbo da densidade de poboación media do concello, a situación é moi desigual. Podémolo comprobar⁵ na distribución parroquial pois hai casos claros de asentamentos moi dispersos (Zamáns, Beade) e outros (Lavadores, Castrelos) máis compactados.

Esta situación na que se rexistra tamén unha elevada edificación dispersa nas nosas áreas urbanas (fronte ao poboamento continuo ou á cidade compacta) recollea con claridade a distribución das superficies artificiais-urbanas-edificadas que o Instituto Geográfico Nacional analizou recentemente para dar conta dos cambios da ocupación do solo en España.

Imaxe aérea da dispersión-diseminado en Nigrán

Como pode observarse na gráfica que elaboramos con este motivo, a poboación urbana que reside en edificacións dispersas en Galicia supera de lonxe a media española (a total e a das maiores áreas metropolitanas) e faino mesmo verbo do que sucede no País Vasco ou en Asturias. Só Cantabria se aproximaría á nosa situación. É neste escenario simplificado que acabamos de presentar onde irá aboiando de xeito espontáneo, e sen suxeición a ningún plan, durante as últimas décadas o que se deu en chamar cidade dispersa ou difusa nas conurbacións e concellos de influencia das sete cidades galegas.

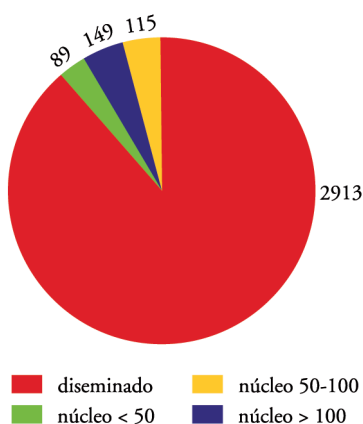
Chegados a este punto da nosa argumentación, fronte ao concepto de cidade compacta con que abrimos este artigo, lemos nun traballo recente⁶ de revisión da investigación sobre as causas e efectos da dispersión urbana ou cidade difusa, a seguinte definición:

Podemos definir la dispersión urbana como un modelo de expansión caracterizado por al menos una de las siguientes pautas:

- a) una densidad de población decreciente acompañada de un mayor consumo de suelo.*
- b) un peso creciente de las zonas periféricas respecto a las centrales.*
- c) un mayor aislamiento (falta de proximidad) entre cada una de las partes de la ciudad.*
- d) una menor concentración de la población en un número limitado de zonas densas y compactas.*
- e) una creciente fragmentación⁷ del territorio”.*

Para a nosa argumentación, gustaría de propor unha síntese aínda maior na definición. Dispersión ou cidade difusa consistiría nun proceso de expansión en mancha de aceite⁸ cunha densidade decrecente, tanto de vivendas como de poboación, máis unha segregación

Gráfico 1: Distribución da poboación do Concello de Abadín

Fonte: Elaboración propia sobre www.ine.es, Nomenclátor (2003)

funcional do espazo (residencias, industria, comercio, ocio, deporte, etc.), a medida que nos afastamos do centro urbano.

As causas

Entre os determinantes que terían impulsado entre nós este proceso sinalamos para o caso do uso residencial as que se enumeran a continuación; causas que adoitan combinarse de múltiples formas para así amplificar o resultado que vimos de diagnosticar:

* A oferta e prezos do solo urbanizable cunha mínima accesibilidade.

* A chegada dos fogares á posesión dun primeiro e dun segundo automóbil .

* O abaratamento en termos reais (renda/prezos) dos combustibles nos últimos 20 anos.

* A compra cos aforros (internos e das remesas/retornos migratorios) dunha segunda vivenda (máis efecto euro) como alternativa de investimento⁵.

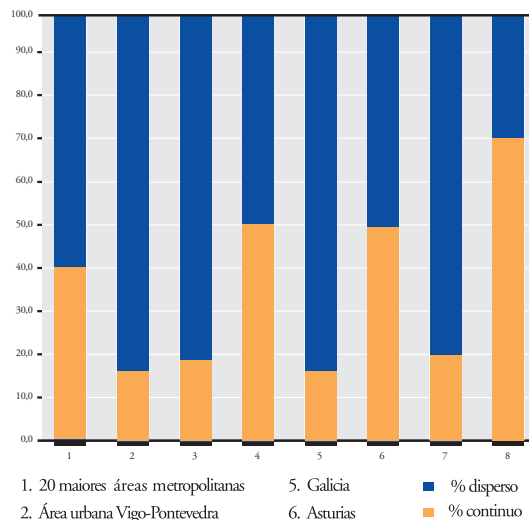
* A procura de rendas do negocio turístico non regrado.

* A demanda dun espazo de residencia e de ocio alternativo á conxestión urbana e ao compacto especulativo.

* A crecente oferta de emprego e solo industrial en espazos periurbanos.

* O uso xa residual das terras como agrarias ou forestais.

Gráfico 2: Distribución das superficies urbanas edificadas (2000)

1. 20 maiores áreas metropolitanas	5. Galicia	■ % disperso
2. Área urbana Vigo-Pontevedra	6. Asturias	■ % continuo
3. Área urbana da Coruña	7. Cantabria	
4. Total España	8. País Vasco	

Fonte: Elaboración propia sobre Ministerio de Fomento (2006: 102, 146, 366, 300, 268, 410)

Dispersión ou cidade difusa consistiría nun proceso de expansión en mancha de aceite cunha densidade decrecente tanto de vivendas como de poboación, máis unha segregación funcional do espazo (residencias, industria, comercio, ocio, deporte, etc.), segundo nos afastamos do centro urbano

⁵ Elaboración propia con datos de <http://www.crtvg.es/concellos/entrada.htm>

⁶ Muñiz et al. 2006: 5.

⁷ Isto afecta fundamentalmente a outros usos distintos do residencial, pois na dispersión urbana atopamos "infinitude de actividades dispersas no solo non urbano coma se fose unha perdigonada con milleiros de impactos: cemiterios de coches, campos de roulottes, circuitos de carreiras, gasolineras, parques de atraccións, aeroportos, campos de golf, prisións, complexos hoteleiros, depuradoras, vertedoiros, superficies comerciais, centros lóxicos..." (Rueda 2002: 23).

⁸ Utiliza esta expresión tamén Alves Costa na páxina 100 de Baamonde et al. (2006).

* A ausencia de políticas de ordenación territorial tanto a grande como a pequena escala¹⁰.

Claro que, como xa adiantamos, se houbera que pór en primeiro plano un factor crítico para o conxunto do proceso, este sería o acceso masivo ao automóbil¹¹. De feito sábese¹² que “a peza chave de calquera plan, a que determina, sen dúbida, a configuración final do territorio, é o modelo de mobilidade escollido”. E neste aspecto convén salientar como mentres o ferrocarril é xerador de nós, o automóbil favorece a ocupación masiva do territorio. De feito o *disperso tradicional* descansaba na tracción animal, por xunto dun transporte colectivo mecanizado... fronte á *cidade difusa* que se vai asentando no transporte privado motorizado. Cidade difusa nas áreas urbanas mais metástase de diseminados e de dispersión nos espazos rurais¹³: “é o inicio da lenta crise da estrutura dos asentamentos tradicionais coa que emerxen na paisaxe novas edificacións que ignoran a lóxica de crecemento dos núcleos rurais, atraídos pola accesibilidade que trae consigo o novo trazado viario”.

Nesta automobilización da edificación (no difuso urbano e no diseminado rural) xogaran sucesiva e acumulativamente as ondas migratorias¹⁴ cara a centroeuropa no reinvestimento dos seus aforros, a expulsión de residentes dende o compacto urbano e o acceso masivo a segundas vivendas para ocio-inversión. Unha primeira proba desta causación galega da dispersión teríamola na ratio de vivendas que non dispoñen de automóbil (que son menos en Galicia que na media española) e na correspondente ás vivendas que teñen máis dun automóbil (que é claramente superior en Galicia).

Motorización que, á súa vez, garda unha relación inversa co tamaño municipal, pois nos concellos de menos de dez mil habitantes é moi superior a porcentaxe de fogares que teñen máis dun automóbil á dos concellos maiores; e ao revés, é menor a porcentaxe de vivendas nas que non se dispón de automóbil. Galicia tería así as bases de motorización dun modelo máis difuso... que se faría máis acusado canto menor é o tamaño do concello. Así, un concello con alta taxa de diseminado, como Tomiño, tería 48,9 automóviles por quilómetro cadrado, mentres que un máis pequeno pero con baixa taxa de diseminado, como O Bolo, tería 6,8 automóviles por quilómetro cadrado.

A outra cara da moeda vai ser a menor presenza do transporte público e colectivo nos espazos onde domine o modelo difuso baseado no automóbil. Tamén nisto, fronte a un 60 por cento dos fogares en España que teñen acceso a ese servizo a pé en menos dunha hora, en Galicia a porcentaxe cae ao 31 por cento, pechando sintomaticamente o círculo¹⁵ argumental.

Un factor que estimulou a motorización masiva foi o abaratamento en termos reais dos prezos dos carburantes (gasolinas, gasóleo...) posteriores á crise dos anos 70, proceso de abaratamento que só moi recentemente se ten interrompido¹⁶. E debe dicirse que, en paralelo, as rendas dos fogares en unidades monetarias constantes si ten aumentando progresivamente. Daquela, encher o depósito foise convertendo paseniñamente en máis barato en termos reais, o que explicaría o progresivo aumento da cilindrada e potencia do parque automobilístico (e non só do seu número).

Tal modelo de mobilidade e accesibilidade posibilitou un *boom* da demanda de espazos residenciais como investimentos en segundas residencias, fosen opción para ocio, obtención de rendas turísticas ou para un moi rendible desinvestimento posterior. Por falar só dos últimos dez anos, a revalorización do prezo do metro cadrado de vivenda foi moi superior á de calquera outra alternativa inversora (renda fixa, bolsa, etc.).

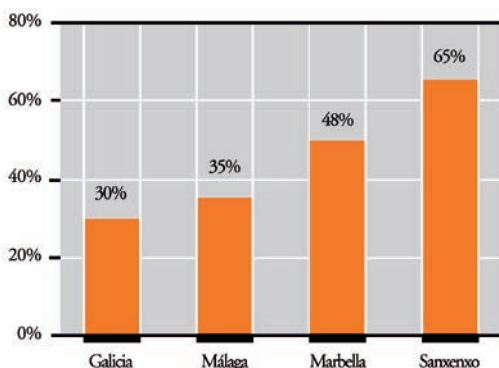
Proceso que, cun espectacular encarecemento especulativo dos prezos na cidade compacta, empurraría non só cara a unha litoralización da poboación senón tamén cara a unha dispersión nas áreas metropolitanas fóra do concello-núcleo¹⁷. Aínda que convén matizar que tal proceso de litoralización non é entre nós superior á que xa teñen Cataluña (onde no 30 por cento do territorio reside o 95 por cento da poboación, mentres que no noso caso é do 75 por cento) ou no conxunto da UE15, onde o 90 por cento da poboación reside a menos de cen quilómetros da costa ou das grandes vías fluviais de navegación.

Tal proceso tense cualificado¹⁸ entre nós como fuxida das clases medias cara ao campo en asentamentos neorrurais. E sería unha particular metástase entre nós do “tradicional soño americano de lograr para cada familia unha parcela de terreo ampla onde situar unha vivenda unifamiliar illada [...] cada familia precisa de varios coches [...] a construción de autoestradas urbanas, o baixo prezo dos coches e da gasolina terían incentivado ese xeito de vivir”.

Un indicador da intensidade de segundas vivendas (na dispersión da cidade compacta e na litoralización) teríamolo no *stock* das baleiras ou non ocupadas de forma permanente que son, á súa vez, as que adoitan cualificarse como de potencial uso turístico nas análises para ese sector no conxunto de España. Pois ben, tamén neste indicador destacamos claramente, como se ve na gráfica que elaboramos sobre o particular (nº 3).

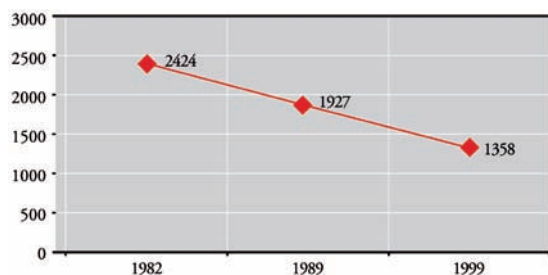
Para producir este *boom* edificatorio no que atinxe ao factor solo (abundante, barato, accesible en automóbil particular) vai ser determinante tamén a non separación real e rixida entre usos agrarios

Gráfico 3: Parque vivendas baleiras ou secundarias

Fonte: Elaboración propia sobre censos de poboación e vivenda do INE (www.ine.es)

Gráfico 4: Evolución da superficie agraria en Nigrán

Fonte: Elaboración propia sobre datos INE, Censos Agrarios

activos e usos urbanos. Porque coa automobilización toda superficie rural pode chegar a ser —e leis virán— solo urbanizable. Daquela, convértese o solo forestal e agrícola en solo urbano pois¹⁹ “son moitas as familias que pensan que a súa vai ser a derradeira xeración que poderá vivir da agricultura”. Esta situación leva á aparición do absentismo (no forestal), ao uso como vertedoiro, aos lumes no inculdo como forma de limpeza barata...

O anterior complementase co abandono agroforestal para usos inmobiliarios e absentistas na área de influencia do modelo diseminado da franxa litoral. Non é de estrañar que os efectos da dispersión na área metropolitana de Vigo afectasen aos usos das terras nos sucesivos censos agrarios²⁰; collemos como exemplo visual a evolución do concello de Nigrán no que é a SAU (cultivos, prados e pastos permanentes) nunha gráfica que fala por si mesma (nº 4).

Nesta situación²¹, “todo terreo agrícola, prado, monte ou regadío é susceptible de ser edificado. Galiza é un inmenso soar de predios en que o emigrante ergue a súa vivenda, o urbanita o seu chabolo ou o seu chalé [...] casas soas, moitas veces baleiras durante longas tempadas”. É este un proceso que, por riba, pola súa particular causación, se pode producir perfectamente cunha situación de demografía estancada ou en retroceso mentres a poboación se está litoralizando e tamén, xustamente nese espazo periurbano litoral, mentres vemos multiplicar a súa ocupación difusa do territorio.

Tamén é este un proceso —o modelo de cidade difusa— que pode ter²² “como reverso da mesma moeda, unha especulación salvaxe no centro da cidade central que se concreta nun aumento considerable dos prezos do solo e un levantamento das alturas edificadas, en moitas ocasións en forma de rañaceos”. Porque, convén lembralo, as torres de moitas alturas non son elementos da cidade compacta senón da cidade especulativa ■

⁹ (Muñiz et al. 2006: 10).

¹⁰ Martínez 2006: 204, plans directores territoriais, plans xerais ou directrices su pramunicipais. No mesmo libro, Alves Costa (p. 112) sostén que os arquitectos e outros profesionais “demitiran desenhar territorio”.

¹¹ Artefacto que transfire un modelo de mobilidade dende os EUA levando “para outras realidades un modelo de desenvolvemento que não ten nada que a ver con esta realidade”, Alves Costa na p. 128 de Baamonde et al. (2006). Non será por acaso que os estudos seminais sobre dispersión se producen nos Estados Unidos, como deixamos anotado máis atrás.

¹² (Rueda 2001: 31).

¹³ Martínez 2006: 202; estudoso que combina este factor co acceso masivo dos emigrados ao automóbil no que denomina arquitectura do desarraigo da casa illada “lonxe da aldea e do rueiro, dos cales se afasta sen recato [...] rexeitamento da linguaxe da arquitectura popular, rexeitamento das formas de asentamento como a aldea e o rueiro, a estigmatización do aldeanismo” (Martínez 2006: 203); tamén comparte esta liña argumental López 2001: 41; cita explicitamente o automóbil e a súa estratexia de accesibilidades Souto 2001: 64.

¹⁴ Téñase en conta que o automóbil foi o primeiro signo emblemático do éxito migratorio, especialmente na xeira cara a centroeuropa a partir dos anos 60. Os datos de parque automobilístico tomáronse de Movilia (Fomento 2000).

¹⁵ Círculo vicioso da dispesión sobre a mobilidade en transporte público. Así, para o caso de Madrid mentres no centro urbano o 70 por cento dos viaxeiros diarios utiliza o transporte público no conxunto da comunidade só o fai o 25 por cento (Monzón, 2007).

¹⁶ Pódese ver unha clarificadora gráfica en Lomborg, B. 2003: 191.

¹⁷ Para o caso de Madrid, ver Monzón, 2007; en xeral Hall (2007: 501); para nós La Voz de Galicia (3-I-2007) titulaba: “El precio de los pisos dispara la fuga de vigueses a otros municipios”, “Vigo pierde población, mientras toda su área de influencia sigue creciendo”.

¹⁸ (Souto 2001: 65-67); a cita textual que vai deseguido en (Vergara e De las Rivas 2004: 205).

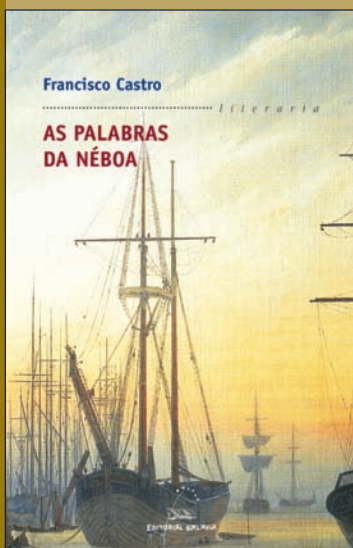
¹⁹ Muñiz et al. 2006: 14.

²⁰ Análise que fai para a Área Metropolitana de Barcelona (Rueda 2002: 23).

²¹ Martínez 2006: 203; tamén López 2001: 46.

NOVIDADES GALAXIA

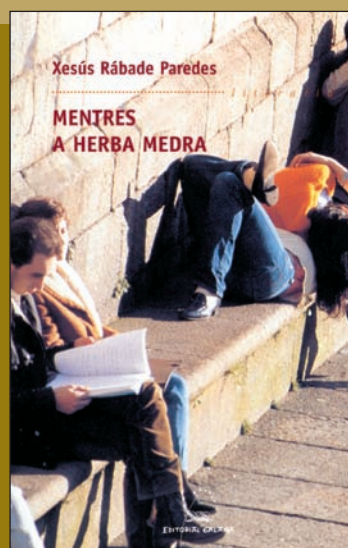
Literaria

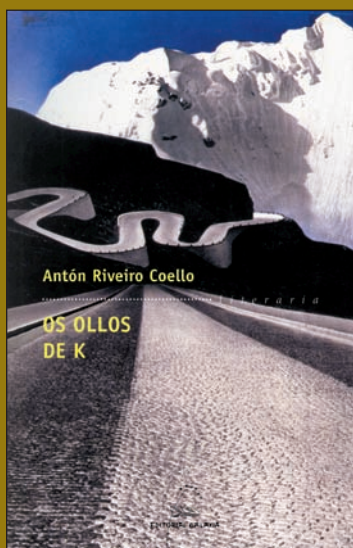
Premio García Barros 2007

Premio de Narrativa Breve Repsol YPF 2007

Premio Blanco Amor 2006

Biblioteca Compostela

